

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 323.28+316.4.063.7:930.2(477.65)“193”

**РЕПРЕСІЇ 30-40-х років ХХ ст. ЯК МЕТОД ПОБУДОВИ
ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ****(на матеріалі конкретної архівної кримінальної справи з фондів ДАКО)****Оксана БАБЕНКО (Кіровоград)**

Стаття на матеріалі слідчої справи про звинувачення Олександра Варавіна розкриває форми й сутність репресивної політики сталінського режиму кінця 1930-х – початку 1940-х рр. проти української інтелігенції.

Ключові слова: тоталітарний політичний режим, репресії, СРСР.

Статья на материале следственного дела по обвинению Александра Варавина раскрывает формы и сущность репрессивной политики сталинского режима в конце 1930-х – начале 1940-х гг. против украинской интеллигенции.

Ключевые слова: тоталитарный политический режим, репрессии, СССР.

The article on the material of the investigation case against Alexander Varavin reveals forms, methods and nature of the repressive policies of the Stalinist regime of the late 1930-s – early 1940-s against Ukrainian intelligentsia.

Keywords: totalitarian political regime, repression, USSR.

Ця стаття є одним з проміжних результатів нашого дослідження, зосередженого на виявленні та аналізі часто дуже сумної історичної долі представників технічної, аграрної, творчої інтелігенції Кіровоградської області періоду розширеної побудови соціалізму в тодішньому СРСР (кінець 20-х – початок 40-х років ХХ століття).

Метою статті є: на прикладі короткого проміжку життя конкретної людини показати ставлення держави (саме ДЕРЖАВИ, а не тільки органів НКВС, оскільки каральні органи були “озброєним” загоном партії, єдиної керівної сили в країні рад, які ухвалювали рішення та контролювала їхню реалізацію), до представників освічених верств населення.

“... Влияние помещиков на народ не страшно. Обмануть сколько-нибудь широкую рабочую и даже крестьянскую массу сколько-нибудь надолго никогда им не удастся. Но влияние интеллигенции, непосредственно не участвующей в эксплуатации, обученной оперировать с общими словами и понятиями, носящейся со всякими “хорошими” заветами, иногда по искреннему тупоумию возводящей свое междуклассовое положение в принцип внеклассовых партий и внеклассовой политики, – влияние этой буржуазной интеллигенции на народ опасно. Тут, и только тут есть налицо заражение широких масс, способное принести действительный вред, требующее напряжения всех сил социализма для борьбы с этой отравой” [5, с. 39 – 40]. Ці слова, написані лідером більшовицького крила російський соціал-демократів В. Ульяновим-Ленінім 1907 р., надовго визначили ставлення більшовиків до інтелігенції. У роки громадянської війни ставлення вождя до “буржуазної інтелігенції” ставало дедалі більш ненависним. У вересні 1919 р. під час смертельної загрози, що нависла над більшовицькою владою, Ленін відповідав Максиму Горькому, який намагався захищати інтелігенцію, жорстко: “Таким “талантам” не грех посидеть недельки в тюрьме, если это надо сделать для предупреждения заговоров (вроде Красной Горки) и гибели десятков тысяч. А мы эти заговоры кадетов и “околокадетов” открыли. И мы знаем, что околокадетские профессора дают сплошь да рядом заговорщикам помощь. Это факт. Интеллектуальные силы рабочих и крестьян растут и крепнут и борьбе за свержение буржуазии и ее пособников, интеллигентиков, лакеев капитала, мнящих себя мозгом нации. На деле это не мозг, а г...но” [6].

Громадянська війна завершилася, але ставлення до “колокадетських професорів” суттєво не змінилося. Сприйняття інтелігенції у країні постійно змінювалося, залежно від історичної ситуації та панівної думки ЦК партії. Під час непу більшовики оцінили фаховий професіоналізм і “кадетських”, і “меншовицьких”, і “есерівських” й інших буржуазних “спеців”. Відсутність інженерів, економістів, викладачів пролетарського походження робила “буржуазну інтелігенцію” допоки ще незамінною для “диктатури пролетаріату”,

проте 1930-х рр, у міру підготовки спеціалістів з вищою та середньою технічною освітою радянського покоління становище знову змінилося на “військово-комуністичне”.

Здавалося б, за визначенням: “ІНТЕЛІГЕНЦІЯ, ї, жін. 1. збірн. Люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури” [2, с. 36]. Цей прошарок, що залишився з дореволюційних часів, скалдався з людей, що могли б стати рушієм прогресу країни незалежно від політичного режиму. Проте відповідно до заповітів вождя вони викликали стійку підозру, недовіру, а часом і відверту ненависть.

Про це виразно пише Євген Сверстюк у своєму есе “Народження української інтелігенції”: “Розкіш життя світиться в утворенні тієї верхньої верстви, яка, всупереч людським чварам і диким інстинктам, береже в собі голос вічності – мудрість традиції, гідність і незалежність думки.

Плебейська епоха клясової боротьби і “прискороного прогресу” розорала ту ниву, що її культивувала дворянська й різночинна інтелігенція. Традиція, гідність, незалежна думка стояли впоперек дороги, торованої “диктатурою пролетаріату”. “Интеллигенции покедова не трогать”, – розпорядились більшовики і стали сортувати її та формувати в загони. Для початку вони їй перекрили кисень. Одна частина була забракована відразу – це “безнадійна” інтелігенція, визнана непотрібною або шкідливою. Решта складала іспит, де треба було довести свою готовість служити партії, і потроху опускалась” [3].

Становище “прошарку”, практично відсутній зв’язок з матеріальною сферою робить інтелігенцію “незакоріненою”. Проте, на думку Василя Кременя, “є речі, котрі назавжди залишаються в житті народу, без яких він не може існувати, – мораль, історія, культура, мова, духовність. Творцем і носієм цього надбання була і є інтелігенція... Національну самосвідомість формує національна інтелігенція, творча діяльність якої продукує науку, знання, мистецтво, культуру загалом. Звідси – необхідність наявності в самодостатній державі здорової, активної інтелігенції.

Але що таке інтелігенція і які основні віхи її розвитку? Відповідь на це питання дає змогу визначити її роль у творенні сучасної освіти, або “суспільства знань” як основи модернізації Української держави. Термін “інтелігенція” набув в Україні потужного звучання в 60-ті роки XIX століття. Уявлення про неї спочатку було своєрідним синонімом колективної совісті і просвітництва. Згодом концепт інтелігенції стали пов’язувати з критицизмом – щодо феодальних та державних порядків і Російської, і Австро-Угорської імперії, до складу яких тоді входила Україна. На цій ниві формувалися стратегії розвитку української національної культури, виявлялася її самобутність у контексті національної свідомості з перспективою утворення незалежної держави. У силу цього інтелігенція розумілася як відносно цілісна група інтелектуально розвинених людей, об’єднаних спільною опозиційністю до існуючої влади. Інтелігент – це не лише представник інтелектуальної діяльності, а людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про суспільну справу, служінню правді, істині, справедливості” [4].

Проте радянська епоха – епоха не ідей та роздумів, а гасел і дій. Але деякі гасла, заклики, максими та історичні слогани мають досить дивну долю: за зовні начебто простим змістом приховується безліч притлумлених змістів, що можуть привести (а часто й приводять!) до неочікуваних наслідків. Одним з таких девізів є відома теза Маркса та Енгельса про те, що пролетарям немає чого втрачати, окрім власних кайданів, а отримати вони можуть цілий світ. На період виголошення цієї тези (середина XIX сторіччя, період написання відомого “Маніфесту Комуністичної партії”) автори могли досліджувати та класифікувати клас пролетарів здебільшого за зразками робітників підприємств Німеччини та Англії. Їм важко було передбачити шляхи розвитку, особливості й перспективи становлення “передового класу” в Російській імперії.

Запозичена із західної філософської думки ідея потрапила до мізків представників соціального прошарку дрібних ремісників та крамарів, вихідців з районів межі осідлості (це твердження не слід сприймати як вияв націоналізму чи антисемітизму, достатньо ознайомитись зі статистикою національного та соціального складу революційних осередків на теренах колишньої імперії). Ідею оцінили, препарували на складові і потім оцінили ще раз, зробивши такі проміжні висновки: “Ми – пролетарі і нам треба скинути кайдани” (у процесі “скидання кайданів” було знищено 300-літню монархію та зруйновано державу); “Нам належить увесь світ” (буквально через декілька місяців після Жовтневого перевороту почався експорт революції, “радянські” республіки було створено, хоча й не надовго, у Баварії, Угорщині, Ірландії).

Використання ідеї на цьому не зупинилось, “аналіз” ішов далі: “Зняті намі кайдани лишилися та чекають на нові руки” (і розгорнувся процес переслідування представників інших класів та соціальних верств); “Ми здобули світ, а хтось має лишитися його назавжди” (і було створено каральні загони “найпрогресивнішого класу”, які винищували всіх “інших”).

Так виникли передумови для створення прообразу Орвелової антиутопії “1984” з його пролами, новомовою, міністерствами “миру”, “правди” та под. У іншому з своїх творів-антиутопій (“Animal Farm”) Орвел, від імені свиней, що захопили владу, стверджує: “Всі тварини рівні, але свині рівніші за інших”. Подібним же чином ця ідея реалізувалася на практиці “соціалістичного будівництва” під час революції та громадянської війни, не забула про неї держава й у середині 30-х років минулого сторіччя, оскільки в такий спосіб можна було спробувати виправдати та пояснити провал комуністичного експерименту. І якщо “червоний терор” 1917 – 1920 років, про який виразно пише професор Мельгунов, хоч якось можна віднести на рахунок “гарячки бою”, то репресії проти інтелігенції, зокрема технічної, розумного пояснення не мають і мати не можуть.

На наше переконання, одним з таких виразних представників інтелігенції, які могли б (за цитованими вище словами Кременя) відіграти важливу “роль у творенні сучасної освіти, або “суспільства знань” як основи модернізації Української держав”, був “громадянин Варавін”, кримінальна справа про звинувачення якого зберігається в Державному архіві Кіровоградської області (фонд ФП 5907, опис № 2р, справа № 8661-п). Проте пересічний технічний спеціаліст, який, незважаючи на так зване “петлюрівське минуле”, спромігся пережити репресивну “гарячку” доби Єжова, врешті-решт не уник поміркованого сита регулярних репресій берієвської доби.

Варавіна Олександра Костянтиновича, 1899 р.н., уродженця с. Боголюбовки П’ятихатського району Дніпропетровської області, сина служителя культу (псаломщика), безпартійного, з вищою освітою, плановика шахти №2 “Укрбурвугілля”, м. Олександрія Кіровоградської обл., було заарештовано Олександрійським райвідділенням Управління НКВС УРСР у Миколаївській (нині Кіровоградська, прим. авт) обл. 27 червня 1941 р. Справу на нього біло заведено 30.06.1941р. Прочитуємо (мовою оригіналу) постанову про арешт: “Варавин А. К. ... в 1919 г. добровольно вступил в петлюровскую банду и был произведен в чин хорунжего. Будучи в петлюровской банде, окончил ещё одну школу, откуда вышел офицером, после разгрома банды на Украине Варавин бежал в Польшу, а оттуда в Чехословакию”.

Видається своєчасним, перервавши цитування, привернути увагу до рівню освіченості слідчих Олександрійського райвідділення УНКВС. Посилання на кшталт “чин хорунжего”, “окончил ещё одну школу, откуда вышел офицером” свідчать про нерозуміння ними навіть системи офіцерських звань, оскільки: “**ХОРУНЖИЙ**, жого, чол., іст. 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець... 2. У XVII – XVIII ст. на Україні – особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора... 3. Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії, який відповідав підпоручику й корнету; особа, що мала цей чин” [2, с. 131].

Прикладів подібної кричущої неграмотності, відсутності елементарних знань, необхідних, на нашу думку, співробітнику спеціальних служб, що вирішують долю людини, дуже багато у справах досліджуваного нами історичного періоду. Це явище, до речі, може бути й підґрунтям упередженого ставлення слідчих та оперативного складу до представників інтелігенції. Вихідці з пролетарських, селянських та дрібнобуржуазних родин, які “университетов не кончали”, взагалі з підозрою ставилися до людини, що сполучала “антинародне” “попівське” походження з інтелектом та освітою, що набагато перевищували рівень розуміння служак, які висунулися на вищі посади не завдяки хисту до слідчої справи та юридичним знанням, а через чистку НКВС від “єжовських посіпак”.

Проте задля обґрунтування необхідності арешту підозрілого інтелігентика в них вистачило і розуму, і чорнил: “В 1933 г. по ликвидированной ИНО (“иноземный відділ”, служба зовнішньої розвідки та контррозвідки, прим. авт.) УГБ НКВД на Украине контрреволюционной организации т. называемых “украинских эсеров” стало известно о предполагаемой переброске на Украину Пражским центром ЦК УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів, прим. авт.) бывшего петлюровского офицера, эмигрировавшего в 1920 г. с остатками петлюровской банды – некоего Варавина

Александра Константиновича, для проведення контрреволюційної діяльності і виконання шпійонських завдань чеської політполіції і розвідки...

2 квітня 1935 г. Варавін, прийняв сов. громадянство в полпредстві СРСР в Празі, прибув на Україну і на ст. Шепетівка був арештований. В процесі слідства Варавін признався в своєму участі в українській есерівській організації за кордоном, а також, що він по своєму політичному переконанню є українським націоналістом. Будучи в петлюрівській банді, боровся за здійснення ідеалів "Самостійної України" [1, с. 6].

У анкеті арештованого читаємо, що він мав вищу освіту за спеціальністю інженер-гідротехнік. Додатково Варавін пояснив, що з 1922 р. до 1927 р. навчався у сільгоспакадемії, м. Подєбради, Чехословаччина; з 1927 р. до вересня 1934 р. служив у різних підрядчиків у якості інженера-гідротехніка; з жовтня 1934 р. до квітня 1935 р. проживав у м. Мукачеве, постійного місця роботи не мав [1, с. 10].

На питання анкети №15 ("Служба в поліції, жандармерії, карательних органах, в білих і інших к.-р. арміях, участь в бандах і повстаннях проти Соввласті (коли і в якості кого)") Варавін чесно відповів, що закінчив петлюрівську школу 1921 року в м. Вадовіце, де отримав звання хорунжого. А на питання №17 ("Яким репресіям підвергався при Соввласті") так само чесно зізнався, що у 1935 р. був заарештований по прибутті до СРСР прикордонними військами НКВС на ст. Шепетівка, був судимий за к.-р. шпійонську діяльність на 5 років, покарання відбув, повернувся на волю в 1940 р. [1, с. 6].

Цю інформацію він додатково підтвердив на допиті від 06.07.41 р., але свою ворожу діяльність заперечив: "3 квітня 1935 г. на ст. Шепетівка був арештований органами НКВД і направлений в г. Київ. Під слідством знаходився з 4 квітня по 28 травня 1935 г. і був осуджений Особим совещанием при НКВД СРСР к 5 годам ИТЛ. Обвинялся по ст. 54-6 и 54-11. Наказание отбывал в Ухто-Печорских лагерях. В 1940 г. 2 квітня був звільнений... в предьявленном обвинении себя виновным не признаю, так как я никем не перебрасывался, а выехал в СССР по своему собственному желанию. Находясь на территории СССР никакой шпійонской деятельностью не занимался" [1, с. 10].

Варавіна допитували тричі: шостого, восьмого та дванадцятого липня 1941 року. Він повідомив, що в боях проти Червоної Армії на боці білополяків участі не брав (до речі, з часу тих самих боїв минуло на час слідства 20 років! Прим. авт.), після закінчення бойових дій до СРСР не повернувся за власним бажанням, бо боявся ("Не повернувся в СРСР я по особистому бажанню, з почуття страху") [1, с. 11 – 12].

Незважаючи на те, що самі слідчі визнали відсутність доказової бази, звинувачувальний висновок зі справи був безапеляційним: "...обвиняется в том, что, будучи враждебно настроен по отношению Советской власти в 1919 г. вступил добровольно в Петлюровское училище, откуда вышел офицером, с Петлюровскими бандами участвовал в боях против Красной Армии и при разгроме их бежал в Польшу. Будучи в Чехословацкой хозяйственной академии, примыкал к Украинской эсеровской организации, в 1935 году был перебросен в СССР чехословацкой разведкой с целью шпионажа, т.е., в преступлениях, предусмотренных ст. 54-6, 54-13 УК УССР... Вещественных доказательств нет".

Швидкий наступ німецьких військ (м. Кіровоград було зайнято 5 серпня 1941 р.) зумовив евакуацію так званого "спецконтингенту" на схід країни. Проте справа Варавіна до суду не дійшла: фігурант помер 27 жовтня 1941 р. у тюрмі № 17 м. Усть-Каменогорська від хвороби серця (так у свідстві тюремного лікаря).

Не будемо гадати про теоретично можливі варіанти ставлення "чеського шпійуна" до німецької окупаційної влади, але маємо приклад ставлення радянської влади до закордонних фахівців, та ще й прихильників ідеї "самостійної України". Звертає на себе увагу те, що людину заарештували не за злочинні дії, а через належність до ворожої політичної сили. Варавін постраждав навіть не за те, що мав якийсь умисел проти радянської влади, а лише за те, що в очах слідчих був цілком здатний до цього. У цьому вся суть тоталітаризму, якому мало примусити людину до покори в діях, потрібно змусити її до покори в думках, не залишаючи жодного шансу зберегти недоторкану "безсмертну душу", котру, як виявилось, також можна "взяти в полон".

Переслідування, арешт, смерть кожної окремо взятої людини – трагедія, яка водночас уособлює в собі певну типовість, характерну для часу, суспільного устрою, певного соціального класу чи прошарку. справа Варавіна ще раз підтверджує існування міфу про інтелігента як людину з браком волі, постійними ваганнями та сумнівами, яка, тим не

менше, перманентно бореться проти влади. Влада ж, особливо тоталітарна, не терпить спротиву, навіть вигаданого, й завжди готова завдати удар на випередження.

“Руководящая и направляющая сила”, партія, невтомно “перевиховувала” інтелігенцію, намагаючись різними методами (у тому числі й “чекістськими”) позбавити її таких рис, як співпереживання, відповідальність, моральність, турбота про народ, заохочуючи її до послуху, а не до опору. У результаті слабка інтелектуально-духовна основа Радянського Союзу стала однією з причин його занепаду й розпаду.

Обстоюючи погляд, що історична наука має освітлювати шлях у майбутнє, зазначимо, що вияви сучасного споживацтва, руйнуючи моральні, духовні підвалини суспільства, позбавляючи його віри в цінності, в інтелект, у знання, швидко й ефективно перетворює населення, народ на натовп, безлику масу, на давногрецький охлос. Країні ж для поступу потрібна високоморальна, гуманістична еліта. Країні потрібна інтелігенція, яка використовує спеціальні знання в інтересах своєї Вітчизни.

Малоймовірно, що місце поховання людини із закордонною освітою, українського патріота Варавіна вдасться відшукати в безмежних степах навколо Усть-Каменогорська. Більше шансів на це – у могил колишніх співробітників Олександрійського РВ УНКВС. Сподіватимемось, що, як і вони, й інші руйнівники та критики нашої країни підуть у вічність, а “інтелігенція для виконання своєї історичної місії може й повинна, спираючись на філософію людиноцентризму, використовувати і мораль, і знання, і інтелект, і владу для досягнення своєї мети – виховати інноваційно мислячу людину. Тільки вона може гідно виконати величні завдання із творення й розбудови нової України” [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівна кримінальна справа про звинувачення Варавіна//Державний архів Кіровоградської області, фонд № ФП 5907, опис № 2р, спр. № 8661-п.
2. Словник української мови: в 11 томах, 1973 р.
3. Євген Сверстюк. Народження української інтелігенції // режим доступу: ukrlife.org/main/sverstuk/intel.htm
4. Василь Кремень. Освіта і інтелект: роздуми про інтелігенцію, 2008-05-22 // режим доступу: <http://www.dt.ua>
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.16. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – 698 с.
6. В.И. Ленин. А.М. Горькому (письмо от 15.09.1919) / Библиотека газеты “Революция”, режим доступу: http://revolucia.ru/lenin51_47.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Оксана Анатоліївна – керівник Комунальної установи “Кіровоградське обласне Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”.

Наукові інтереси: політичні репресії ХХ ст. на Кіровоградщині.

УДК373.5:94

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена узагальненню ключових моментів навчальних проектів з історії України й всесвітньої історії, розроблених магістрантами факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, за програмою “Intel® Навчання для майбутнього” протягом кількох останніх років.

Ключові слова: шкільний курс історії, метод проектів, інформаційно-комунікаційні технології.

Статья посвящена обобщению ключевых моментов учебных проектов по истории Украины и всемирной истории, разработанных магистрантами факультета истории и права Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, по программе “Intel® Обучение для будущего” в течение нескольких последних лет.

Ключевые слова: школьный курс истории, метод проектов, информационно-